

Constantijn en de literatuur

Vincent Hunink

---

gepubliceerd in: Olivier Hekster en Corjo Jansen, *Constantijn de Grote. Traditie en verandering*, Vantilt, Nijmegen 2012, 117-133

Tijdens een succesvolle ontmoeting in Milaan tussen mij, Constantijn Augustus, en mij, Licinius Augustus, hebben wij alles behandeld dat betrekking heeft op de belangen en de veiligheid van de staat. Er zijn zaken waarbij, zo constateerden wij, een meerderheid van de mensen baat zal vinden. Op de eerste plaats hebben wij gemeend regelingen te moeten treffen ter zake van de eerbied tegenover de godheid. Wij wilden zowel de christenen als alle mensen de vrije keuze geven om de godsdienst aan te houden die elkeen verkiest. Zo kan de goddelijke macht in de hemel, welke dat ook is, genadig en goedgezind worden gestemd tegenover ons en allen die onder onze macht staan.

Vandaar dat wij na heilzame en juiste argumentatie hebben gemeend te moeten overgaan tot het volgende beleid. Aan volstrekt niemand mag naar onze opvatting de mogelijkheid ontzegd worden zich te wijden aan hetzij de godsdienst van de christenen hetzij de godsdienst die hij voor zichzelf het meest geschikt vindt. Zo kan de hoogste godheid, wiens cultus wij in geestelijke vrijheid aanhangen, in alle dingen zijn gebruikelijke gunst en welwillendheid betonen.

Op grond hiervan is het passend dat Uwe Excellentie van het volgende op de hoogte is. Het is ons besluit dat volstrekt alle restricties dienaangaande vervallen: alle bepalingen met betrekking tot de christenen die in eerdere brieven aan uw bureau vermeld stonden en die zonder meer onjuist en vreemd aan onze clementie leken, moeten worden geschrapt. Iedereen die eenzelfde wil koestert om de godsdienst van de christenen aan te houden, mag nu vrijelijk en onbeperkt, in alle rust en zonder problemen, snel daartoe overgaan.

Wij hebben gemeend dit in alle volledigheid onder uw zorgvuldige aandacht te moeten brengen. U moet weten dat wij aan de christenen volstrekt vrije keus van godsdienst hebben gegeven.

Wanneer u beseft dat wij dit recht aan hen hebben verleend, zal Uwe Excellentie begrijpen dat wij ook aan anderen gelijkelijk een open en vrije keuze van godsdienst of cultus hebben toegekend, conform de rust in onze tijd. Zo krijgt iedereen de vrijheid om te vereren waar hij voor kiest. Aldus is door ons besloten, om niet de schijn te wekken dat wij aan enige ereambt of godsdienst afbreuk doen.¹

Dit stroeve bureaucraten-proza markeert een belangrijk scharniermoment in de cultuurgeschiedenis van de oudheid. Het gaat hier om het begin van het zogenaamde 'Edict van Milaan', een officieel keizerlijk schrijven, waarin keizer Constantijn en medekeizer Licinius godsdienstvrijheid afkondigen. De bewaarde tekst komt uit een brief van Licinius aan de

---

¹ *Edict van Milaan*, in: Lactantius, *De dood van de vervolgers*, 48, vertaling Vincent Hunink, *Hermeneus* 79 (2007) 111-112. Voor een volledige vertaling van Lactantius' traktaat zie: Lactantius, *De dood van de vervolgers*, ingeleid, vertaald en geannoteerd door G.J.D. Aalders, Kampen 1988. In de annotatie bij dit artikel verwijs ik waar mogelijk naar bruikbare moderne Nederlandse vertalingen van antieke teksten. Waar dat niet mogelijk is en dus niets staat vermeld is de lezer aangewezen op buitenlandse uitgaven.

gouverneur van Bithynië in Klein-Azië, afgegeven in Nicomedia (het moderne Izmit, 150 kilometer ten oosten van Istanbul) op 13 juni 313. De betekenis van dit document is moeilijk te overschatten. Vanaf dan is het christendom definitief een toegestane godsdienst geworden. Dat betekende een culturele revolutie.

Ruim 250 jaar was het christelijk geloof een beweging geweest die tegen de stroom in had moeten roeien. De 'nieuwe' godsdienst had zich al enkele decennia na de dood van Christus verspreid over de antieke wereld en was zeker in de derde eeuw ook getalsmatig een factor van belang geworden. Maar de organisatie moest noodgedwongen ondergronds blijven. Christenen konden hooguit rekenen op een soort gedoogbeleid van de Romeinse overheid. En in bepaalde perioden ging het mis en kwam het tot actieve vervolging van christenen. Doorgaans bleef dit beperkt tot juridische vervolging en executie van individuen of kleinschalige, lokale razzia's. Maar de schrik had er toch steeds ingezet: de positie van christenen was altijd principieel onzeker gebleven.

Tot aan 313. Het moet een bevrijdend moment zijn geweest. Ineens mogen christenen in alle openheid hun eredienst vieren, bijeenkomen of hun zorg voor armen, weduwen en wezen uitvoeren. Ze krijgen zelfs onroerend goed terug dat in eerdere tijden was geconfisceerd (het Edict van Milaan geeft hiervoor zelfs concrete instructies). Dat betekent: openlijk christelijke kerken, huizen, begraafplaatsen. Binnen korte tijd komt het christendom 'uit de kast' en wordt het overal zichtbaar. Christelijke processies langs de huizen, zelfverzekerde priesters op straten en pleinen, gelovigen met onmiskenbare symbolen in hun kleding en uiterlijk. Decoraties en kruistekens buiten op kerken.

Een traditie van boeken

Het Edict betekent ook een belangrijke verschuiving in de literatuur. Vanaf 313 hebben christenen ineens niets meer te vrezen van de Romeinse overheid. Inhoudelijke tegenwerking door niet-christelijke denkers wordt ineens niet meer levensbedreigend, maar een intellectuele strijd op gelijk niveau. En er komt natuurlijk in toenemende mate behoefte aan teksten voor eigen, christelijk gebruik.

Dat Constantijn en Licinius de weg banen voor een vrije christelijke literatuur wil niet zeggen dat er tevoren geen christelijke teksten bestonden. Uiteraard was er de Bijbel. Rond 300 was het proces van canonvorming al zover gevorderd dat min of meer duidelijk was welke boeken ertoe behoorden. Wel ontbrak het in het Westen nog aan een eenduidige, Latijnse versie van de teksten (die zou pas rond 400 worden gemaakt door Hiëronymus).² Er waren dus allerlei Bijbelversies en -vertalingen in omloop.

Maar er was meer. Het christendom mocht dan een 'onderdrukte godsdienst' zijn, zoals christenen dat zelf ervoeren, achter de schermen werd er al in de vroegste tijd druk door christenen geschreven. In eerste instantie teksten voor eigen gebruik in kleine kring, zoals de Griekse teksten van de zogeheten Apostolische vaders, voornamelijk uit de vroege tweede eeuw.³ Bekend is bijvoorbeeld de anonieme 'Leer van de twaalf apostelen' (*Didache*), een soort praktische handreiking voor pas geworven gelovigen en nieuw gestichte lokale gemeenten. Grootse literatuur levert dit soort teksten niet op: alles draait om de religieuze inhoud.

---

² Hiëronymus spreekt over zijn vertaalwerk onder andere in een aantal van zijn brieven. Zie Hiëronymus, *Brieven*, vertaald en van aantekeningen voorzien door Chris Tazelaar (2 delen), Budel 2008.

³ Zie A.F.J. Klijn, *Apostolische Vaders*, (herdruk in 2 delen), Kampen 1981-1983.

In het Latijnse Westen duurde het langer voordat er christelijke geschriften verschenen. Dat gebeurde het eerst in de provincie Africa, zeg maar de kuststrook vanaf Marokko tot in Libië, met als hoofdstad het Romeinse Carthago (het moderne Tunis). Rond 200 circuleerden er ineens christelijke teksten in het Latijn.⁴ Verslagen van en over martelaren, zoals de fameuze *Passie van Perpetua* uit 203, een fascinerend verhaal over het proces en de marteldood van een jonge vrouw, deels door haarzelf beschreven.⁵ En al gauw stonden er zelfs productieve auteurs op die naam maakten met een christelijke oeuvre. Grote namen hier zijn Tertullianus (ca. 160-230) en zijn latere opvolger Cyprianus (actief rond 250).⁶

Beide auteurs schreven in hoofdzaak werken voor de eigen christelijke groep. Preken om Bijbelteksten uit te leggen. Traktaten over omstreden punten zoals de vereiste manier van bidden en samenkomen of de omgang met luxegoederen. Vurige pleidooien voor de eenheid binnen de kerken of de bestrijding van verkeerde ideeën. Er is heel wat van bewaard, en dat vormt boeiende lectuur. Maar met literatuur in de antieke zin van het woord (laat staan de moderne opvatting daarover) heeft het nog altijd niet veel te doen.

Het perspectief begon wel geleidelijk te verschuiven. Met de groei van het christendom ontstond de noodzaak de culturele confrontatie met de grote groep niet-christenen aan te gaan en de kloof op een of andere manier te overbruggen. De antieke literatuur werd vanouds gedomineerd door een elite die hoge eisen stelde aan retorische stijl en verzorgde vormgeving. Met de 'slecht geschreven' bijbel en de vaak rauwe en onbeholpen vroegste christelijke teksten was er geen uitwisseling met de elite mogelijk. Niet-christelijke denkers konden dat soort materiaal domweg niet serieus nemen. Wilde men die groep bereiken, dan was een extra inspanning nodig.

Schrijvers als de genoemde Tertullianus en Cyprianus waren bereid zo'n inspanning te leveren. Zij schreven ook enkele werken voor de buitenwacht. Daarin verdedigden zij het zo gemaakte christendom tegen onjuiste aantijgingen en verdachtmakingen, en legden zij in fraaie bewoordingen uit waar de nieuwe godsdienst dan wél voor stond.⁷ Zo vertelt Cyprianus in een brief *Aan Donatus* in gloedvolle bewoordingen over zijn persoonlijke bekering en de verandering die dat in zijn leven heeft gebracht. Compleet met een stemmige natuurbeschrijving als setting, net zoals in de beroemde filosofische dialogen van Plato.⁸ Een tijdgenoot, Minucius Felix, schrijft zelfs een echte dialoog, gesitueerd op het strand, en in onberispelijk Ciceroniaans Latijn.⁹ Christenen konden het dus wel, mooi schrijven. Als het de goede zaak maar diende.

Ook in het Griekse Oosten was de blik van christelijke schrijvers geleidelijk verbreed. De literatuurgeschiedenis markeert zelfs een hele periode van tweede en derde-eeuwse

---

⁴ De oudste Latijnse christelijke tekst is de *Passie van de Martelaren van Scilli* uit 180. Zie Alexander Smarius, 'Rome versus de christenen: de zaak tegen de christenen uit Scilli', in: *Lampas* 42 (2009) 26-41. Het artikel bevat ook een vertaling van de betreffende tekst (blz. 32-33).

⁵ Zie *Eeuwig geluk. De passie van de vroeg-christelijke martelaressen Perpetua en Felicitas & drie preken van Augustinus*, bezorgd en vertaald door Vincent Hunink, Elisabeth van Ketwich Verschuur, Arie Akkermans, en ingeleid door Toon Bastiaansen, Zoetermeer 2004.

⁶ Voor een kennismaking met beide auteurs zie bv. Tertullianus & Cyprianus, *Onze Vader*, vertaald en toegelicht door Vincent Hunink, ingeleid door Paul van Geest, Kampen 2010.

⁷ Zie vooral Tertullianus, *Apologeticum*. De meest recente Nederlandse vertaling is te vinden in: Tertullianus, *Apologeticum en andere geschriften uit Tertullianus voor-Montanistische tijd*, ingeleid, vertaald en toegelicht door Christine Mohrmann, Utrecht-Brussel 1951.

⁸ Cyprianus, *Bidden in een boze wereld. Twee pamfletten uit het vroege christendom (Aan Donatus & Aan Demetrianus)*, ingeleid, bezorgd en vertaald door Vincent Hunink, Budel 2006, 25-35.

⁹ Minucius Felix, *Octavius*, vertaling, inleiding en aantekeningen door Tjitte H. Janssen, Amsterdam 1994.

'apologeten', auteurs die het christendom 'verdedigen'. Waarbij verdediging ook altijd positieve uitleg van de eigen boodschap inhoudt.

Veelal probeerden auteurs in toon en stijl enige toenadering tot niet-christenen te zoeken, al waren er natuurlijk ook radicalen die verbaal wild om zich heen sloegen. Zo schrijft Tatianus (eind tweede eeuw) in felle bewoordingen een speech *Tot de heidenen*, waarbij hij in een paar pagina's de volledige Griekse literatuur naar de vuilnishoop verwijst.¹⁰ Dat zal de dialoog niet hebben bevorderd. Anderen, zoals Justinus de Martelaar (midden tweede eeuw)¹¹ of de theoloog Origenes (tweede helft tweede eeuw, eerste helft derde eeuw)¹² proberen welbewust aan te sluiten bij de Griekse filosofie en het christendom te presenteren als het logische verlengde daarvan.

Zowel in het Griekse Oosten als in het Latijnse Westen was er dus al vóór 313 een grote hoeveelheid christelijke teksten. Het beste en meest wervende daaruit kon met enige goede wil gelden als 'literatuur'. Natuurlijk was er geen enkel equivalent voor de grote antieke genres als epos en tragedie, en ook geschiedschrijving en hoogwaardig 'vakproza' bestonden er niet in christelijke vorm. Om nog maar te zwijgen van romans, komedies of kunstige gestileerde brieven. Voor dat soort nutteloze genres hadden christelijke schrijvers nog geen interesse. En veel aanleiding voor ontspanning en vrolijkheid zagen ze trouwens niet. Zeker niet omdat volgens velen van hen het einde der tijden aanstaande was. Schone kunsten? Daar was geen tijd voor.

En de niet-christelijke literatuur? Die stond er goedbeschouwd ook niet al te best voor, zo rond 313. De derde eeuw geldt in de handboeken als een dieptepunt in de Griekse en Romeinse letterkunde. Onder de tweede-eeuwse keizers zoals Hadrianus en Marcus Aurelius had de literatuur nog gebloeid, al was het wel een soort perverse bloei: die eeuw staat te boek als een tijd van omkijken naar het grote verleden. Griekse auteurs verheerlijkten en imiteerden het klassieke Grieks van het Athene van Plato en Sophocles, Latijnse auteurs sloten aan bij eigen klassiekers als Vergilius, of blikten nog verder terug in de geschiedenis.¹³ Maar wie het verleden idealiseert brengt weinig vernieuwing tot stand. Afgezien van een zeldzame topauteur als Apuleius (laat tweede eeuw), die bekend is om zijn intrigerende en fantastische roman *De Gouden Ezel*,¹⁴ waagden weinig schrijvers zich aan iets werkelijk vernieuwends.

En op de stagnatie van de tweede eeuw volgde de leegte van de derde eeuw. De niet-christelijke literatuur uit de decennia vóór Constantijn is schaars en van een treurig stemmende bloedarmoede. In de duizend pagina's tellende studie naar de Latijnse literatuur van Ettore Paratore beslaat het uitputtende overzicht nog geen vijf bladzijden. Te noemen zijn hooguit een paar schrijvers als de dichter Nemesianus van wie een onvolledig leerdicht is bewaard over de jacht en een weinig opwindend bundeltje herdersdichten in de trant van Vergilius. Andere 'minor poets' zijn Tiberianus en Pentadius. Namen die ook doorgewinterde classici niets zeggen.

---

¹⁰ Zie Tatianus, *Oratio ad Graecos and fragments*, edited and translated by Molly Whittaker, Oxford 1982. De laatste Nederlandse vertaling dateert van 1910 (H.U. Meyboom).

¹¹ Zie *Twee apologeten uit het vroege christendom, Justinus en Athenagoras*, vertaald, ingeleid en toegelicht door G.J.M. Bartelink, Kampen 1986.

¹² Vgl. F. Ledegang, *Origenes, een experimenteel theoloog uit de derde eeuw*, Kampen 1995.

¹³ Uit deze zogeheten 'Tweede Sofistiek' is maar weinig in het Nederlands vertaald. De in onze tijd populairste auteur lijkt de humorist Lucianus. Zie onder meer Lucianus van Samosata, *De droom & De Gesprekken*, ingeleid, vertaald en van aantekeningen voorzien door Hein L. van Dolen (...), Amsterdam 1991; en Lucianus, *Hoe word ik een goed historicus*, vertaald door G.H. de Vries, Amsterdam 2007.

¹⁴ Zie Apuleius, *De Gouden Ezel, (Metamorfosen)*, vertaald en toegelicht door Vincent Hunink, Amsterdam 2003.

Iets anders ligt dat bij een sprankelend, anoniem gedicht over lente en de macht van de liefde: het 'Nachtfeest van Venus' (*Pervigilium Veneris*), dat door veel geleerden wordt gedateerd in de derde eeuw. In een moderne vertaling begint het zo:

*Morgen moet de liefde komen
bij wie nooit heeft liefgehad,
bij wie ooit heeft liefgehad
moet de liefde morgen komen.*

*Een nieuwe lente! Vol geluiden
de lentelucht waaruit de wereld
geboren werd! Alles is liefde
en harmonie en al wat vleugels
heeft, huwt in lentetijd. De buien
bevruchten kruinen, als een bruid bindt
het woud de haren los. En Venus
die liefdebanden knoopt, vlecht morgen
met mirtetwijgen in het lommer
van bomen pril-groene priëlen.
Ja, morgen zetelt weer Dione
hoog op haar troon: haar woord zal wet zijn.*

*Morgen moet de liefde komen...*¹⁵

In een reeks refrains en coupletten gaat het gedicht nog verder. Hier gebeurt iets zo nieuws, zo geïnspireerd, dat het gedicht wel wordt aangeduid als 'een late roos in het herfstlandschap van de antieke Latijnse poëzie'¹⁶ Of simpelweg wordt verklaard als een product van een heel andere tijd dan de derde eeuw. Zoiets fraais in die literatuur-arme derde eeuw? Een uitzondering is het dus hoe dan ook.

Op het gebied van het proza is de literaire oogst uit de periode direct vóór Constantijn nog schraler. Retorica en geschiedschrijving, roman en filosofie: geen enkele Latijnse auteur uit de derde eeuw heeft er naam in gemaakt. De meest spraakmakende is nog een zekere Censorinus, van wie een boekje is bewaard *Over de verjaardag*. Dat is echter geen opwekkend betoog over feesten en partijen, maar een verzameling dorre schetsen over kwesties van chronologie. In de Griekse literatuur ziet het er aanvankelijk iets minder somber uit. Zo schreef Philostratus kort voor 250 een *Leven van Apollonius van Tyana*, een fantasievolle biografie van een goeroe-achtige filosofische leraar,¹⁷ en een aantal werken waarin hij terugblijkt op sofisten van vroeger tijden. En de Romeinse senator Herodianus publiceerde iets eerder een alleszins leesbare geschiedschrijving van het Romeinse rijk in de periode 180-238. Ten slotte zijn er nog de neoplatonistische filosofen Porfyrius (233-300) en Jamblichus (245-320). Beide schreven ze op basis van bestaand materiaal een *Leven van Pythagoras*, Porfyrius schreef ook nog een korte biografie over zijn leermeester Plotinus.¹⁸ Verder zijn hun geschriften nogal technisch en abstract van aard.

---

¹⁵ *Pervigilium Veneris: een lentelied*, vertaling Patrick Lateur, Leuven 1996, 7.

¹⁶ *Pervigilium Veneris: een lentelied*, vertaling Patrick Lateur, Leuven 1996, 27.

¹⁷ Van deze interessante tekst is helaas geen Nederlandse vertaling beschikbaar. Zie *Philostratus: The Life of Apollonius of Tyana*, ed. Christopher P. Jones, vol. 1 (Books I-IV) and 2 (Books V-VIII), Cambridge (Mass.) 2005 (Loeb Classical Library 16-17).

¹⁸ Zie Jamblichus, Porphyrius, *Leven en leer van Pythagoras*, ingeleid, vertaald en toegelicht door H.W.A. van

In de jaren direct voor Constantijn lijkt de literatuur van niet-christenen doodgebloed. Dat het Romeinse Rijk in de derde eeuw ten prooi viel aan een grootschalige economische en politieke crisis wordt vaak aangehaald als een belangrijke oorzaak van het literaire 'verval'. De algemene chaos in het midden van de eeuw zal inderdaad geen goede bodem zijn geweest voor een bloeiend literair leven buiten de kring van christenen. Maar zou dat ook gelden voor het bewind van Aurelianus (270-275) of Diocletianus (284-305)? Het blijft vreemd dat er toen, voor zo ver we kunnen zien, geen markante teksten zijn geschreven.

Een ooggetuige: Lactantius

'Markant' is wel het minste wat te zeggen is van een tekst uit de tijd van Constantijn, een tekst die een directe reactie lijkt op het Edict van Milaan uit 313. Het gaat om 'De dood van de vervolgers' (*De mortibus persecutorum*) van de Latijns-christelijke schrijver Lactantius (ca. 250-320).¹⁹

Die titel is veelzeggend: het boekje is duidelijk een afrekening. En voor zover de lezer nog twijfel mocht hebben over de strekking ervan, ruimt de schrijver die in zijn programmatische inleiding resoluut uit de weg. Hij stelt triomfantelijk vast dat alle tegenstanders van het christendom vernietigd zijn en dat de kerk zich na moeilijke tijden weer opricht. Dat is te danken aan Constantijn en Licinius:

*God heeft leiders verwekt die de goddeloze, bloedige heerschappij van de tirannen vernietigden en met zorg vervuld waren voor de mensheid, zodat thans een dieptreurige tijd als een donkere wolk is weggevaagd en een aangename, serene vrede de harten van alle mensen verblijdt.*²⁰

Lactantius uit zijn blijdschap op een wat merkwaardige manier. Hij geeft namelijk niet zozeer lof van de 'goede' keizers, maar schildert in geuren en kleuren hoe de vele voorgaande 'foute' keizers die de christenen zo wreed hebben vervolgd aan hun eind zijn gekomen. Daarbij vallen harde woorden. Nero is een 'vervloekte en misdadige tiran' (2,6) en een 'kwaadaardig beest' (2,7), Domitianus is een tiran met 'goddeloze handen' (3,1) en Decius een 'vervloekt ondie' (4,1).

Ook gruwelijke details worden niet vermeden. Een dramatisch hoogtepunt wordt wel bereikt met de beschrijving van het einde van keizer Galerius (ca. 250-311). Deze wordt getroffen door kanker aan zijn genitaliën. Lactantius weidt vervolgens ruim twee bladzijden uit over de ziekteverschijnselen. Na een mislukte operatie en langdurige bloedingen blijkt de kwaal ongeneeslijk. De kanker grijpt om zich heen:

Zijn ingewanden kwamen etterend naar buiten en zijn hele zitvlak ging over in ontbinding. (...) De kwaal tastte zijn merg aan, drong naar binnen in zijn inwendige organen, waar wormen ontstonden. De stank verspreidde zich niet alleen in het paleis maar in de hele stad. Geen wonder daar de urinekanalen en de anale uitgang niet meer van elkaar gescheiden waren.

Hij werd verteerd door de wormen en zijn lichaam ging onder ondraaglijke pijnen over in ontbinding en verrotting. (...) Tegen zijn wegterend zitvlak werden gekookte warme stukken vlees gelegd om de wormen door de warmte naar buiten te lokken. Toen de brokken vlees uit

---

Rooijen-Dijkman, Baarn 1987, en: Plotinus, *Enneaden* & Porphyrius, *Over het leven van Plotinus en de indeling van zijn traktaten*, vertaald en ingeleid door Rein Ferwerda, Budel 2005 (geheel bewerkte herdruk van Amsterdam 1984).

¹⁹ Vgl. noot 1.

²⁰ Lactantius, *De dood van de vervolgers* 1,2 (vertaling G.J.D. Aalders).

*elkaar gehaald waren kwam er een onvoorstelbare menigte wormen te voorschijn. De ontbinding van zijn etterende ingewanden had zich vruchtbaar getoond een nog veel grotere hoeveelheid wormen te verwekken. Nu de kwaal zich had uitgebreid had een deel van zijn lichaam de normale vorm verloren...*²¹

Een heel jaar lang heeft Galerius onder dit soort helse pijnen te lijden. Zo laat Lactantius deze keizer tergend langzaam sterven, met een beschrijving die ronduit morbide overkomt. Mededogen en christelijke naastenliefde zijn hier niet opvallend aanwezig.

Dat is eigenlijk des te merkwaardiger omdat Galerius' naam is verbonden een voorloper van het Edict van Milaan, het zogeheten Tolerantie-edict, afgekondigd door Galerius in Nicomedia op 13 april 311. In die brief wordt christenen in het Oosten de uitoefening van hun godsdienst mogelijk gemaakt, zij het nog wat schoorvoetend. Maar om hem nu als een grote christenhater te tekenen? Het lijkt erop dat Lactantius in zijn werk de ster van Constantijn zo stralend mogelijk wil laten uitkomen en daarvoor alle anderen in een slecht daglicht stelt. Persoonlijke ervaringen van de auteur spelen hier ongetwijfeld de hoofdrol.

Lactantius was geboren in Noord-Afrika, waar hij een bekend retorica-leraar werd. Misschien wist hij al iets van het christendom, maar hij was aanvankelijk nog geen christen. Tussen 290 en 300 riep keizer Diocletianus hem naar de residentie Nicomedia om de Latijnse retorica te beoefenen. Aan het hof maakte hij waarschijnlijk kennis met de jonge Constantijn, die hem later (rond 314) naar Trier zou roepen voor de opvoeding van zijn zoon Crispus. In Nicomedia was Lactantius vanaf 303 getuige van gruwelen bij de laatste christenvervolgingen. Die zetten hem aan het denken. Hij legde zijn ambt neer, liet zich tot christen dopen en trok zich enkele jaren terug in relatieve anonimiteit en armoede. Nog steeds in Nicomedia maakte hij mee hoe de zaken een gunstige keer namen met de genoemde edicten van Galerius (311) en Licinius en Constantijn (313). Onmiddellijk daarna begon hij met schrijven aan 'De dood van de vervolgers', nog in 313. Hij voltooide het uiterlijk 316 in Trier.

Deze biografische omstandigheden maken de felheid en partijdige voorstelling van de schrijver beter te begrijpen. Als bekeerling vatte hij een sterke betrokkenheid op bij de christelijke zaak, die hij voortaan met hart en ziel zou dienen. Zijn verblijf in Nicomedia en later in Trier verklaart ook waarom juist vorsten als Diocletianus en Constantijn zoveel aandacht krijgen. Maar voor moderne lezers blijft het toch onwennig. Als eerste literaire reactie op de nieuwe vrijheid van 313 hebben we een boek waarin iedereen behalve Constantijn keihard onderuit geschoffeld wordt. Wat blijft hangen zijn niet de lovende woorden over Constantijn, maar de bijna sadistische beschrijvingen van ellendig creperende niet-christelijke machthebbers.

Nieuw is dat in de literatuur intussen wel. Uit de antieke letterkunde is er niets aanwijsbaar wat met Lactantius' werkje vergelijkbaar is. Zeker, er zijn kritische keizerportretten, zoals die van Suetonius (70-140)²² en zelfs een satirische keizer-necrologie als Seneca's nogal gemene 'Verpompoening van Claudius' (midden eerste eeuw).²³ Maar vergeleken bij Lactantius verbleken zulke eerdere teksten tot vingeroefeningen. De eerste literaire echo van 313 is dus een luidkeels beleden triomfkreet van geheel nieuwe dimensies. Lactantius en zijn lezers waren dolblij met de zo moeizaam bevochten vrijheid van godsdienst.

---

²¹ Lactantius, *De dood van de vervolgers* 33,6-10 (vertaling G.J.D. Aalders).

²² Suetonius, *Keizers van Rome*, vertaald door D. den Hengst, Amsterdam 2010 (11e dr.).

²³ Zie Seneca, *De berechting van Claudius*. Tekst en vertaling (...) van een inleiding en aantekeningen voorzien door Henk van der Werf, Kampen 2001.

En de gedachte die zich opdrong was kennelijk dat het met die goddeloze vervolgers eindelijk voorbij was, dat ze hun verdiende loon hadden gekregen. Mildheid en gevoel voor nuances waren op dat moment nog teveel gevraagd.

Overigens blijft 'de dood van de vervolgers' ook binnen Lactantius' oeuvre een buitenbeentje. Van hem zijn verder aanzienlijk kalmere teksten bewaard, zoals een groot werk in de vertrouwde christelijke traditie van de apologie: de *Goddelijke instellingen*. Ook een wat merkwaardig en niet opvallend christelijk gedicht over de mythische vogel Phoenix wordt aan hem toegeschreven. Of Lactantius zelf rustig en in vrede is gestorven is trouwens niet bekend.

Vernieuwing en traditie

Lactantius' literaire reactie op het Edict van 313 is opmerkelijk. Maar hij vond er geen navolging mee: er is niet zoiets als een nieuwe literaire traditie of nieuw genre mee geboren. Toch maakte '313' ook de weg vrij voor een meer diepgaande literaire verandering. Daar zouden alleen nog wel een paar jaar mee gemoed zijn. Ik doel nu op de christelijke poëzie.

Zo'n vijftien jaar later, rond 329, publiceert een Spaanse priester, Juvencus, een bijzonder werk: een omvangrijk gedicht waarin hij het grote christelijke verhaal van de evangeliën navertelt in dichtvorm.²⁴ Hij kiest daarvoor de geijkte metrische vorm van het Romeinse epos: de dactylische hexameter. Niet minder dan 3000 verzen omvat zijn werk, dat daarmee niet meer kan gelden als een gelegenheidsgedicht of een kleinschalig experiment. Juvencus brengt de christelijke evangeliën trefzeker en vastberaden onder in de traditie van de Latijnse poëzie. Dat is een gewaagde onderneming en een prestatie van formaat.

Want de technische moeilijkheden zijn groot. Hoe breng je het christelijk heilsverhaal onder in aloude epische patronen? En hoe maak je van vier onderling verschillende evangeliëverhalen één sluitend geheel? Met welke middelen hou je het verhaal tegelijk spannend voor nieuwe lezers en toch herkenbaar voor christenen? Wie durft woorden van Christus zélf om te zetten in Vergiliaans idioom? Juvencus durft het en doet het. Hier een klein voorbeeldje: zijn weergave van het begin van de fameuze Bergrede in Matteüs 5.

*Gelukkig de nederigen, omgeven door een geest van armoede:
want hen zal het verheven hemelrijk opnemen.
Gelijkend op hen zijn de milden, gekroond door zachtmoedigheid,
want aan hun recht is de schitterende aarde verschuldigd.
Zo ook zullen zij die treuren grote troost bereiken.
Zij die nu voedsel en drinken zoeken van de gerechtigheid,
hun wacht een rijkbeladen dis, zij zullen verzadiging vinden.
Gelukkig de man die medelijdt, van harte, met wie ongeluk treft:
hem wacht namelijk royaal erbarmen van de Heer.
Gelukkig zij die met een rein hart opzien naar de hemel:
voor hen zal God zichtbaar tot in eeuwigheid open zijn. (1,454-464)²⁵*

Op iedere pagina is te zien hoe creatief Juvencus met zijn Bijbelse stof en Vergiliaanse taal en techniek omspringt. In het juist gegeven voorbeeld blijkt hij bijvoorbeeld bedreven in het 'heidens' variëren van formuleringen, die tegelijk de parallellie van het Bijbelse origineel weten te behouden. Zo weet Juvencus aan beide werelden recht te doen.

---

²⁴ Van en over Juvencus is in het Nederlands nauwelijks gepubliceerd. Een gelukkige uitzondering is: Wim Verbaal, 'Juvencus en de epische dood van het epos', in: *Hermeneus* 77 (2005) 178-186.

²⁵ Eigen vertaling.

De innovatie van Juvencus is drastisch. Hij zet vrijwel uit het niets een serieuze, aanvaardbare christelijke poëzie 'op de kaart'. Daarbij valt op dat hij kiest voor een volkomen traditionele vorm, die van het Vergiliaanse epos. Daarmee sluit hij dus ook naadloos aan bij een eeuwenlang bestaande traditie. Helemaal uit het niets komt Juvencus' werk echter niet. Uit ongeveer 320 stamt een minder bekend, klein gedicht, dat een inspiratiebron voor Juvencus is geweest. Het is naar alle waarschijnlijkheid het oudste echt christelijke gedicht, en vormt dus een directe reactie op de veranderingen na 313. Het gaat om de 'Lof van de Heer' (*Laudes Domini*), een anoniem gedicht in 148 Vergiliaanse hexameters, dat het verhaal vertelt over een wonder in de christelijke stad Autun in Gallië.²⁶

Tijdens de uitvaart van een christelijke man, zo vertelt de tekst, opent men het graf waar zijn vrouw een paar jaar eerder is begraven. En zie: het lichaam van zijn vrouw strekt de hand naar hem uit, als om hem welkom te heten. Dat brengt de anonieme dichter tot de retorische vraag wie dit wonder tot stand bracht.

U bent het, Christus God, U bent het die dit doet! (r.34)

Dan volgt een wat voorspelbare maar literair fraai verwoorde lofprijzing van God als schepper van alle onderdelen van de wereld. Het gedicht eindigt met een bede tot God voor keizer Constantijn:

*Ziet U thans hem die heer is door verdiensten, vader door goedheid,
mild in zijn macht, een voorbeeld voor allen in het juiste leven,
groot als zijn edicten die Uw hoogste wet bekrachtigt:
maakt U hém mij tot een stralend winnaar: Constantijn!
Geen beter schepsel schonk U ooit de aarde, noch zult U dat
ooit nog schenken. Mogen de zoons hun vader evenaren. (r.143-148)*

Een prachtige lofprijzing van de keizer, met een onmiskenbare verwijzing naar zijn Edict van 313. Maar de keizer krijgt niet de hoofdrol. Het is veelzeggend dat hij het moet doen met een erepositie direct ná God. Dit alles is natuurlijk niet bedoeld als provocatie: de dichter verwoordt simpelweg wat Constantijn zelf als officiële politiek uitdroeg.

Ook de keuze voor Vergiliaanse hexameters kan trouwens mede door Constantijn zelf zijn ingegeven. In een beroemde redevoering van Constantijn in het Grieks tot een groep vooraanstaande christenen (*Oratio ad sanctorum coetum*)²⁷ uit ongeveer 320 deelt de keizer aan Vergilius een ereplaats toe als 'de voornaamste van de dichters uit Italië' (c.19), en interpreteert hij diens fameuze vierde ecloga, over de geboorte van een bijzonder kind, als een profetische voorspelling van Christus' geboorte (een visie die eeuwenlang zou doorwerken). In zijn Griekse tekst citeert de keizer zelfs verzen van Vergilius in vertaling. Zoiets is in de Griekse literatuur heel uitzonderlijk.

Het was, hoe dan ook, een krachtig signaal van Constantijn: ook voor bevrijde christenen na 313 was er geen reden om Vergilius aan de kant te schuiven. Integendeel, de klassieke dichter bleef maatgevend voor de poëzie in de 'Lof van de Heer' en in Juvencus'

---

²⁶ Zie P. van der Weijden, *Laudes Domini*, tekst, vertaling en commentaar, Amsterdam 1967. Verder: *Lof van de Heer, met een wonder uit Bourgondië*, een vroegchristelijk Latijns gedicht uit de 4e eeuw, vertaling Vincent Hunink, Utrecht 2012 (in voorbereiding).

²⁷ Zie Eusebius Pamphylii, *Uit het leven van keizer Constantinus*, vertaling en aantekeningen door Jeroom Muylle, [Marke] 1999. Een nieuwe vertaling van de tekst door P. van der Horst en J.W. Drijvers is in voorbereiding.

bijbelepos is te zien hoe de Vergiliaanse poëtische techniek met succes ingezet kan worden voor de nieuwe, christelijke boodschap. Deze twee voorbeelden zouden op hun beurt weer tot navolging leiden. Een speciale vermelding verdient een vrouwelijke dichter, Proba. Zij schreef in een iets latere tijd (ergens tussen 330 en 350) een Vergiliaans *cento*, een gedicht opgebouwd uit hele en halve verzen van Vergilius, maar dan zo dat de tekst een compleet ander verhaal vertelt.²⁸ Proba laat Vergilius' woorden zowel de schepping van de wereld door God weergeven als het evangelie-verhaal van Jezus' komst op aarde tot en met zijn hemelvaart.

Het levert misschien geen poëzie op die in de 21^e eeuw veel vrienden maakt. Maar het is goed te beseffen dat hier naar antieke normen werkelijk sprake is van een creatieve, nieuwe ontwikkeling binnen de oeroude traditie van epische poëzie. Continuïteit en vernieuwing tegelijk. Misschien juist door die combinatie zouden de hier genoemde eerste christelijke dichters in de latere vierde eeuw nog veel opvolgers krijgen. Die brachten de vroegchristelijke poëzie tot grote bloei, met tal van andere vormen en genres. Dichters als Prudentius (ca. 348-413), Paulinus van Nola (ca. 353-431) en Ambrosius (ca. 340-397) zijn in de literatuurgeschiedenis bekender geworden dan de pioniers uit de tijd van Constantijn. Maar zonder die eerste werken was hun poëzie onmogelijk geweest. Overigens is de christelijke poëzie in het Grieks nooit echt opgebloeid. Het bleef vooral een fenomeen van het Latijnse Westen.

Oude patronen

Lactantius' 'Dood van de vervolgers' was een spectaculair geluid in het vroegchristelijke proza. Maar zoals gezegd bleef het werk eigenlijk op zichzelf staan. Latere vroegchristelijke prozateksten vertonen minder ingrijpende veranderingen dan bij de Latijnse poëzie. De eeuwenoude tradities van retorisch, filosofisch en historiografisch proza bleven bestaan en konden desgewenst een christelijke inkleuring krijgen. Zo schreef een tijdgenoot van Constantijn, bisschop Eusebius van Caesarea (ca. 263-339) een omvangrijke *Kerkgeschiedenis* (*Historia Ecclesiastica*).²⁹ Met deze tien boeken tellende Griekse tekst sluit Eusebius aan bij het genre van de historiografie, waarbij zijn aandacht uiteraard vooral uitgaat naar kerkelijke gebeurtenissen. Zijn focus is dus wel nauwer dan in 'normale' geschiedschrijving, maar alleen al door de ruime omvang kan de schrijver er toch heel wat informatie in kwijt. Het werk kan zich daarom meten met andere grote geschiedschrijvingen uit de antieke literatuur.

Ook in Eusebius' *Kerkgeschiedenis* speelt Constantijn een voorname rol: in de laatste twee boeken komt diens regering in een heel gunstig licht te staan, als een soort climax in de geschiedenis van het christendom. Eusebius heeft de tekst nog bij leven van de keizer gepubliceerd en zal er ongetwijfeld grote roem mee hebben geogst. Na Constantijns dood in mei 337 werkte dezelfde Eusebius aan een *Leven van Constantijn*, een Griekse tekst die evenals zijn *Kerkgeschiedenis* bewaard is gebleven.³⁰ Natuurlijk valt er geen onvertogen woord en levert de auteur een uitermate positief portret van de goede keizer. De tekst valt daarom niet zozeer binnen de genres historiografie en biografie, maar is eerder te zien als een

---

²⁸ Van Proba's gedicht is geen integrale vertaling in het Nederlands beschikbaar. Een goede recente uitgave is: Proba, *Il centone*, introduzione, testo, traduzione e commento di Antonia Badini e Antonia Rizzi, Bologna 2011.

²⁹ Zie Eusebius, *Kerkgeschiedenis*, vertaald, bewerkt en van aantekeningen voorzien door Chr. Fahner, Zoetermeer 2000.

³⁰ Vgl. noot 26.

grote lofrede. Dat is, natuurlijk, een traditioneel genre, dat hier soepel aan het nieuwe doel wordt aangepast. Je zou bijna zeggen: niets nieuws onder de zon.

In elk geval was er in dit christelijke proza geen sprake van een radicale breuk met het verleden. Zowel in het Grieks als in het Latijn bleven de antieke normen van stijl en compositie maatgevend. In het opbloeiende christelijke onderwijs werd de antieke literatuur bijna vanzelfsprekend als uitgangspunt genomen. In de loop van de vierde eeuw zou dat door verschillende christelijke auteurs expliciet verdedigd worden als de juiste keuze. Leren lezen deed je nu eenmaal met Homerus en Plato, met Vergilius en Cicero. Mits goed gehanteerd konden die topauteurs dienen als opstapje voor de bijbel.

Continuïteit en traditie bleven eveneens bepalend in de niet-christelijke literatuur. Het mag vreemd lijken dat er na Constantijn überhaupt nog plaats bleef voor een niet-christelijke literatuur. Maar Constantijn had het christendom gelegaliseerd, niet als enige godsdienst aan iedereen opgelegd. Er was dus nog ruimte voor andere dan christelijke denkbeelden en vormen. Binnen grote delen van de culturele bovenlaag, de senatoriale elite, bleef er nog lange tijd verzet bestaan tegen het christendom, of positiever geformuleerd: een uitgesproken hang naar de aloude klassieke mythologie en literatuur.³¹

De vierde eeuw laat zelfs een nieuwe bloei zien in de heidense literatuur. Dat is een merkwaardig en misschien onvoorzien effect van Constantijns beleid. Vooral in, alweer, de Latijnse poëzie kwamen er opnieuw spraakmakende en productieve auteurs, die op hoog niveau schreven. Ik denk nu aan dichters als Ausonius (ca. 310-395), vooral bekend om zijn fraaie werkje over de Moezel (*Mosella*),³² en Claudianus (ca. 370-404) met onder meer zijn epos over *De roof van Proserpina*.³³ Hij publiceerde zelfs ongestoord verder nadat Theodosius in 380 het christendom tot staatsgodsdienst had uitgeroepen. Beide hier genoemde dichters noemden zichzelf natuurlijk christen en beleden minstens lippendienst aan de nieuwe religie. Dat was wel nodig voor succes op poëtisch gebied.

Maar het kon zelfs zonder zo'n laagje christendom. Zo schrijft de Latijnse prozaschrijver Ammianus Marcellinus (ca. 325-na 391)³⁴ een omvangrijk historiografisch werk over vooral de vierde eeuw. Als bewonderaar van de laatste openlijk niet-christelijke keizer Julianus (keizer van 355 tot 363) laat hij zijn werk rechtstreeks aansluiten bij dat van grote voorgangers zoals Tacitus. En de Grieks schrijvende Eunapius (ca. 347-eind vierde eeuw) publiceert ruim ná Constantijn een serie *Levens van de sofisten*, waarin hij onbekommerd doorwerkt in een lange biografische traditie.³⁵ Uit zijn teksten blijkt zelfs een duidelijke afkeer van het christendom.

---

³¹ Over de overgang van niet-christelijke naar christelijke cultuur is ook in het Nederlands het nodige gepubliceerd. Enkele algemene studies zijn: Danny Praet, *De God der goden: de christianisering van het Romeinse Rijk*, Kapellen/Kampen 1995 en Wim Jurg, *De vierde eeuw, of hoe het christendom staatsgodsdienst werd*, (Damon), Budel 2011. Ook over de omgang van christenen met antiek erfgoed is veel gepubliceerd. Zie: G.J.M. Bartelink, *het vroege christendom en de antieke cultuur*, Muiderberg 1986; een recente case study over Augustinus is: J. den Boeft, 'Zilver en goud uit Egypte Augustinus' omgang met de klassieken', *Lampas* 43 (2011), 295-307. Het voortbestaan van heidense stromingen in het 4e en 5e eeuwse Rome is voorwerp van recente discussie in: Alan Cameron, *The last pagans of Rome*, Oxford 2011. Volgens Cameron is er teveel romantiserende beeldvorming en is er al halverwege de 4e eeuw geen sprake meer van een dominant paganisme.

³² Zie Ausonius, *Lied van de Moezel*, vertaald door Patrick Lateur, Amsterdam 2001.

³³ Zie Claudius Claudianus, *Verzamelde Gedichten*, vertaald door M. d'Hane-Scheltema, Amsterdam 2008 (voor 'De roof van Proserpina', zie blz. 237-270).

³⁴ Zie de website 'Ammianus Marcellinus' van Aart Blom: <http://www.ammianus.info>. Een vertaling in boekvorm door D. den Hengst is in voorbereiding.

³⁵ Van Eunapius is geen Nederlandse vertaling beschikbaar. Zie: Philostratus and Eunapius, *Lives of the sophists*, with an English translation by Wilmer Cave Wright, 1968 (Loeb Classical Library 134).

Nieuwe impulsen

Al met al heeft Constantijn met zijn Edict van 313 dus een aanzienlijke impact gehad op de Griekse en Latijnse literatuur. Maar er is niet veel wat direct aan zijn beleid is toe te schrijven. De legalisering van het christendom leidde al snel tot eerste reacties in het proza, zoals bij Lactantius, en maakte ruimte voor christelijke poëzie in het Latijn. En paradoxaal genoeg kwam er ook nieuw elan in de niet-christelijke poëzie. De regering van Constantijn gaf kennelijk impulsen aan de gehele literatuur. Maar over de hele linie valt op hoezeer de literaire veranderingen plaatsvinden binnen de oude, bestaande kaders. Op details is er wel sprake van aanpassing en vernieuwing, maar de antieke literatuur laat geen scherpe breuklijn zien tussen de perioden voor en na 313.